

*І. І. Солоненко,
магістр міжнародних відносин та європейських досліджень,
здобувач Національної академії державного управління
при Президенті України,
директор європейської програми Міжнародного фонду
"Відродження"*

ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВНОТВОРЕННЯ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті наведені результати порівняльного аналізу впливу Європейського Союзу на процеси державотворення та демократизації в Україні з моменту здобуття незалежності. В основі аналізу знаходиться порівняння з процесами становлення та розвитку державотворення і демократизації в країнах Центрально-Східної Європи, та ролі у них Європейського Союзу.

This article provides for the analysis of the impact of the European Union on the process of state-building and democratisation of Ukraine since the latter gained its independence. The analysis is based on the comparison of state-building and democratisation of Ukraine and the relevant processes in the countries of Central-Eastern Europe that proved to be of success.

ВСТУП

Порівняльний аналіз становлення та розвитку державотворення і демократизації в Україні та в її західних сусідах — країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), включаючи і країни Прибалтики, що протягом 2004—2007 років набули членства у Європейському Союзі (ЄС), вказує на значні проблеми щодо зазначених процесів в Україні. Україна досі вирішує інституційні проблеми державотворення та демократизації, тоді як країни Центрально-Східної Європи сьогодні становлять приклад успішного подолання викликів посткомуністичної трансформації. Хоча окремі елементи попередньої політичної системи в країнах ЦСЄ мають прояви ще і сьогодні, тим не менше усі ці країни можна назвати країнами, що мають ефективні держави, а також є консолідованими демокра-

тіями та ринковими економіками. Отже, виникає питання про те, за рахунок чого цим країнам вдалося здійснити такі масштабні реформи протягом відносно короткого періоду часу? Чи може їх досвід бути корисним для України?

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Дане дослідження має на меті визначити внутрішні чинники успішних посткомуністичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи, які сьогодні вже є членами Європейського Союзу, і порівняти ці процеси з відповідними трансформаційними процесами в Україні. Дослідники посткомуністичних перетворень у країнах ЦСЄ вказували на важливу роль ЄС у відповідних процесах, наголошували на вирішальній ролі саме внутрішніх чинників чи передумов, які створили сприятливий ґрунт для

впливу ЄС. Таким чином, варто звернути увагу на проблеми внутрішньополітичної трансформації України, які відрізняють її від країн ЦСЄ і потребують вирішення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Дане дослідження розглядає наступні компоненти політичної трансформації (державотворення та демократизації) України у порівнянні з країнами ЦСЄ: розвиток політичної конкуренції, консенсус політичних еліт щодо правил гри та напрямі реформ, а також стабільність демократичних інститутів і, більш вузько, інституційну спроможність. Ми виділили саме ці компоненти політичної посткомуністичної трансформації на основі аналізу та синтезу літератури з посткомуністичної трансформації (тих її аспектів, що стосуються державотворення та демократизації), а також літератури, що стосується впливу ЄС на відповідні процеси. Дослідники наголошують, що ці компоненти є ключовими у процесах державотворення та демократизації, а також, що ЄС мав позитивний вплив на перетворення країн ЦСЄ завдяки наявності у них цих внутрішньополітичних факторів [6; 13]. З огляду на це, перетворення в Україні від самого початку 1990-х років вказують на відмінність процесів посткомуністичної трансформації в Україні від аналогічних процесів у країнах ЦСЄ.

Політична конкуренція: досвід ЦСЄ та українські реалії.

Наявність політичної конкуренції видається необхідною передумовою для того, щоб та чи інша країна стала на шлях реальної демократизації. Дослідники, які здійснювали порівняльний аналіз успішності посткомуністичних перетворень Чехії, Угорщини, Польщі, Словаччини, Румунії та Болгарії та вплив ЄС на відповідні процеси, вказують, що країни ЦСЄ стали на шлях реформ на початку 1990-х років, у яких антикомуністична опозиція була достатньо сильною для того, щоб перемогти на перших (чи, як їх часто називають, установчих) виборах, а комуністична партія реформувалася у класичну соціал-демократичну партію і змогла конкурувати з колишньою антикомуністичною опозицією під час других виборів [14]. Таким чином, сильна антикомуністична опозиція та реформована комуністична партія забезпечили необхідні умови для наявності політичної конкуренції. Приклад Чехії, Угорщини та Польщі підтверджує цей факт.

Ті країни, у яких була відсутня політична конкуренція, і відповідно, процес реформ був загальмований, змогли "виправити ситуацію" лише з

виникненням політичної конкуренції, що призвела до зміни еліт на більш ліберальні. Так, Румунія, Болгарія та Словаччина розпочали здійснення ліберальних реформ лише після того, коли еліти, які гальмували реформи, були переможені на виборах 1996 року в Румунії, 1997 року в Болгарії та 1998 року в Словаччині.

Яку саме функцію виконує політична конкуренція і чому вона є такою важливою для успішності процесів державотворення і демократизації? Очевидно, що наявність політичної конкуренції є необхідною передумовою для регулярної зміни влади, що, в свою чергу, вважається основним критерієм наявності демократії. Також політична конкуренція створює середовище взаємного контролю з боку політичних супротивників. Обидва елементи підривають можливість отримання ренти. Більш того, політична конкуренція забезпечує плюралізм інформації і, таким чином, робить виборців менш вразливими до маніпуляцій. Отже, політична конкуренція видається необхідним елементом демократизації і побудови держави, яка виконує свої функції створення суспільного блага.

На відміну від країн, які почали здійснення реформ одразу після падіння комунізму, в Україні колишня комуністична номенклатура, яка отримала значну кількість депутатських мандатів за результатами "установчих" виборів 1990 року, а також мала свого представника обраним на посаду президента у грудні 1991, стала на шлях здійснення часткових реформ. Антикомуністична опозиція не отримала більшості мандатів, як це мало місце у таких країнах як Польща, Угорщина чи Прибалтійські країни (в Україні вона ("Народний Рух України") отримала лише чверть голосів); більш того, вона не була спроможна сформулювати довгострокову і привабливу програму дій. У результаті колишня комуністична номенклатура отримала контроль над державними ресурсами і створила умови для отримання ренти. По суті, умови, за яких народилася українська державність, сприяли виникненню політичної системи, яку Каротер назвав "режим домінуючої влади" [4], режим з базовими ознаками демократії, але в якому економічні групи інтересів були тісно пов'язані з політикою [15]. Інші дослідники охарактеризували цю систему як "патримоніальну", тобто систему, у якій "основним типом відно-

син...є відносини між патроном та клієнтом" [16]¹, а основною її характеристикою якої є узурпація держави керівними кланами. Завдяки консолідації президентської влади під час другого терміну Президента Л. Кучми олігархічні групи почали здійснювати потужний вплив на українську політику та державну владу (через представництво у списках політичних партій та, за результатами виборів, у Верховній Раді), економічне життя та інформаційний простір (контроль над засобами масової інформації).

Сьогодні можна говорити про певну політичну конкуренцію в Україні, але вона є конкуренцією швидше за формою, аніж за змістом. Адже суть політичної конкуренції — артикуляція і репрезентація суспільних інтересів, тоді як в Україні політична конкуренція не має ідеологічного забарвлення, а також не виконує функцію артикуляції і представлення суспільних інтересів. Таку ситуацію можна пояснити зрощенням політики та вузьких економічних інтересів в Україні, відтак політична конкуренція зводиться до конкуренції бізнес-інтересів та політичних особистостей, тоді як суспільство залишається поза політичним процесом. Така політична конкуренція забезпечує відносну прозорість політичного процесу, унеможлиблює концентрацію політичної влади в одних руках та сприяє плюралізму інформації, але вона не спроможна забезпечити здійснення демократичних реформ в Україні. Це лише один аспект, що відрізняє політичну систему України від політичних систем країн Центрально-Східної Європи.

Консенсус щодо правил гри та напряму засадничих реформ: досвід країн ЦСЄ.

Наукова література з тематики розширення ЄС та демократизації вказує на важливість наявності консенсусу еліт як щодо правил гри, так і щодо напряму основних суспільних реформ. У літературі з демократизації визнаним є той факт, що зруйнування демократичного ладу і повернення до авторитаризму є неможливим, якщо молода демократія вже пройшла етап транзиту, а також етап консолідації демократії, на якому досягнення консенсусу політичних еліт є ключовою складовою. Більш того, держава, яка досягла такого етапу демократизації, має більше шансів на стабільність та ефективність виконання своїх завдань. Так, напри-

клад, Хіглі та Бертон [8] у своєму порівняльному дослідженні розвитку значної кількості західних держав починаючи з XVI століття року прийшли до висновку, що довготривала стабільність політичної демократичної системи (а відтак, неможливість повернення до авторитаризму і можливого підриву державності) укорінена передусім у єдності еліт. Отже, "консенсусна єдність" еліт є необхідною передумовою існування стабільної демократичної системи чи режиму [8]. Розвиваючи цю думку, Лінц і Степан [10] вважають, що у консолідованій демократії політичні актори та інституції мають звичку діяти в межах певних правил і процедур. Цей феномен також часто називають "верховенством права", тобто виникає ситуація, за якої "політичні актори, що знаходяться у конфлікті один з одним, вирішують конфлікт виключно за допомогою права" [11]. Таким чином, демократія може бути збережена лише у тому випадку, коли правила гри визнаються політичною елітою і не можуть бути порушені.

Аналогічно політичні еліти мають бути у згоді щодо загального напряму реформ та, скажімо, основних засад зовнішньої політики для того, щоб ЄС міг долучитися до підтримки реформ. Так, скажімо, політичні еліти мають бути у згоді щодо того, що основною зовнішньополітичною ціллю країни є, наприклад, вступ до ЄС та НАТО, а також у згоді щодо того, що внутрішні реформи повинні мати своєю ціллю побудову дійсно демократичного ладу та ринкової економіки. Дискусії можуть точитися навколо того, яким чином ці цілі мають бути досягнуті, але не щодо самих цілей. На думку Батт [1], консенсус еліт у країнах Центрально-Східної Європи мав місце, оскільки еліти поділяли прагнення розривання зв'язків з комуністичним минулим та "повернення до Європи", що і продемонстрували здійсненням швидких реформ.

Політичний консенсус щодо правил гри, згідно з якими має функціонувати політична система, до сьогодні є дуже слабким в Україні. Для прикладу, Конституція, що її було прийнято Верховною Радою України у 1996 року, підлягала неодноразовим спробам перегляду і такі спроби тривають до сьогодні. Важливість стабільної Конституції для стабільності усєї політичної системи важко переоцінити, адже Конституція — це "мета-правила" [2] чи "основний законодавчий акт" [17] політичної системи. Українська Конституція, безперечно, потребує удосконалення, передусім зважаючи на неузгодженість між гілками влади, що стала результатом конституційної реформи 2004 року.

¹ Валандер [16] використовує цей термін у її аналізі Росії. Тим не менше, цей термін можна застосувати для охарактеризування України в період президентства Л. Кучми з тією лише різницею, що українська версія системи була слабша і фрагментарна, адже вона не охоплювала цілого суспільства, політичного життя та економіки країни. Багато елементів цієї системи ще присутні в Україні сьогодні, коли індустріально-економічні угруповання інтенсивно задіяні у політичний процес і прийняття рішень.

Але високий рівень політизації процесу навряд чи призведе до змін, що допоможуть створити більш якісні правила гри, а не обслуговуватимуть інтереси окремих політичних сил.

Більш того, судовій системі України завжди бракувало незалежності від політичних інтересів, а корумпованість судової системи стала звичним явищем. Неспроможність Конституційного Суду України та судової гілки влади загалом виконувати роль незаангажованого арбітра є яскравим підтвердженням того. Політичні кризи весни 2007 року та осені 2008 року засвідчили неспроможність політичних еліт України поважати правила і грати за правилами, оскільки інституції, судова система, закони і правоохоронні органи стали інструментами політичної боротьби. За таких умов, а також зважаючи на низьку довіру до владних інституцій, що панує у суспільстві, перспективи віднаходження і збереження консенсусу еліт щодо правил гри виглядають невтішними.

Політичний консенсус щодо пряму базових реформ теж завжди відзначався проблематичністю в Україні. Йдеться не лише про брак консенсусу серед широкого спектра політичних сил, але й про неспроможність віднаходження і збереження консенсусу політичними силами, що часто позиціонують себе як ідеологічно близькі одна до одної. Прикладом цього є розкол так званої "Помаранчевої команди". Протягом менш ніж року після Помаранчевої революції та неспроможності Помаранчевої команди, якій виборці, по суті, дали "другий шанс"², сформувати парламентську коаліцію за підсумками виборів березня 2006 року. Отже, досягнення і збереження консенсусу видається серйозною проблемою, що гальмує здійснення суспільних реформ в Україні. Допоки політичні еліти України не усвідомлять необхідність створення однакових правил гри для всіх і дотримання цих правил гри, в Україні зберігатиметься високий рівень нестабільності політичного процесу та ризик порушення домовленостей.

Інституціоналізація демократичних перетворень та інституційна спроможність: досвід країн ЦСЄ.

Інституції демократії суспільних

відносин мають на меті забезпечення чітких правил гри, забезпечення механізму їх дотримання, а відтак створення рамок та обмежень для діяльності політичних акторів. Науковці досі дискутують на предмет того, що є первинним у формуванні розвитку політичної системи — інституції чи учасники (політичні гравці), але так чи інакше усі погоджуються з тим, що наявність стабільних демократичних інституцій є необхідною передумовою формування консолідованої демократичної системи. Так, наприклад, класики демократизації Лінч і Степан [10], визначаючи п'ять "арен консолідованої демократії" — громадянське суспільство (свобода зібрання та спілкування), політичне суспільство (вільна та відкрита для участі політична конкуренція), верховенство права (конституціоналізм), державний апарат (бюрократичні норми у вигляді законів, процедур і правил) та економічне суспільство (інституціоналізований ринок), роблять окремий наголос на інституційній складовій кожної складової, чи то йдеться про загальні правила гри, що зазвичай закладені у конституціях, чи то — про ефективність державного управління³. Крім того, численні дослідження і порівняльний аналіз досвіду різних країн показали, що інституції (чи, радше, вибір інституцій) мають велике значення у тому сенсі, що вони "суттєво впливають та змінюють спосіб, у який розвивається політика у тій чи іншій країні" [12]. Дослідники вказують на те, що інституції мають силу заохочення як конкурентної політичної системи, так і здатності до переговорів та компромісу. На їхню думку, "коли нові інституції домінують у процесі політичних та економічних перетворень... старі політичні та економічні еліти змушені поводитися у новий спосіб, а старі інституції, що вижили, перебирають на себе нові ідентичності" [5].

На час, коли ЄС почав долучатися до перетворень у країнах ЦСЄ наприкінці 1990-х років, більшість з них мали стабільні конституції, що вже більше не переглядалися, відносно стало виборче законодавство та інші базові інститути та процедури, що залишалися відносно стабільними. Так, усі країни ЦЄІ (за винятком Польщі, яка прийняла так звану "велику Конституцію")

завершили процес формування конституцій до 1994 року⁴. Що стосується виборчого законодавства, то у більшості країн ЦСЄ воно пройшло процес еволюції від мажоритарної системи ще за комуністичних часів до пропорційної системи одразу після повалення комуністичного режиму. У деяких випадках була прийнята змішана система на ранніх етапах трансформації, яку потім було змінено на пропорційну. Станом на 2002 рік усі країни ЦСЄ, окрім Литви та Угорщини, мали пропорційну виборчу систему [3].

Порівняння України з країнами ЦСЄ в аспекті формування демократичних інституцій показує, що інституції в Україні переживають певну "хронічну" нестабільність, що не має аналогів з країнами ЦСЄ. Поперше, на відміну від своїх західних сусідів, інституційний формат України є досі надзвичайно крихким і нестабільним, що підтверджується постійними змінами та бажанням їх продовження системно Конституції та виборчої системи. По-друге, нестабільність українських інституцій є відображенням короткозорих інтересів політиків, аніж прагненням віднайти оптимальний формат з точки зору завдань державотворення. Дійсно, нестабільність і постійне реформування базових суспільних інституцій з боку політиків можна було б пояснити тим, що Україна як молода держава, яка, тим більше, не має серйозного досвіду державності, шукає оптимальні моделі та тестує різні версії. Тим не менше, пильний погляд на український контекст змушує нас віддати перевагу іншому поясненню феномену нестабільності українських інституцій, а саме тому, що ця нестабільність є, не більше і не менше, результатом постійних намагань політиків пристосувати інституції під свої короткотривалі інтереси та цілі. Завдання державотворення не беруться до уваги у цьому процесі. Таким чином, створюється замкнене коло, в якому слабкі інституції є результатом діяльності безвідповідальних політичних еліт, але у той самий час ці інституції є неспроможними забезпечити чіткі правила гри та якісну політичну систему.

Приклад нестабільності Конституції вже наводився вище. Цю ж тенденцію демонструє і виборча система, яка є важливим компонентом mediaції між суспільними потребами та політичними рішеннями [3]. Усі країни ЦСЄ сформували базові елементи своїх виборчих систем на ранньому етапі трансформації і майже не переглядали їх після цього. Виборча система України пережила тривалу

² Народний Союз "Наша Україна" отримав 13,95% голосів, блок Юлії Тимошенко отримав 22,29% голосів і Соціалістична партія України отримала 5,69% голосів у виборах до Верховної Ради 2006 року. У сукупності ця кількість голосів (41,96%) приблизно дорівнювала тій кількості голосів, що їх отримав Віктор Ющенко (Помаранчева команда) у президентських виборах 2004 року (у переголосованні другого туру виборів), а саме: 51,99%.

³ Останній компонент також називають "належним урядуванням" чи "адміністративною спроможністю".

⁴ Див. [2] та [17] для більш детального огляду.

еволюцію від мажоритарної системи у парламентських виборах 1990 та 1994 років до змішаної системи у виборах 1998 та 2002 років і до пропорційної системи у виборах 2006 року. Зміна виборчої системи відбувалася майже перед кожними виборами. Еволюцію виборчої системи України найкраще можна пояснити з точки зору "моделі, орієнтованої на отримання більшої кількості мандатів" [3], згідно з якою українські політики, особливо тіньова економічна еліта (олігархічні угруповання) усвідомили, що вибори, у яких основними суб'єктами виступлять політичні партії, допоможуть їй отримати більше мандатів, і підлаштували виборчу систему відповідним чином [3]. Цей процес триває і до сьогодні.

Нарешті, слабкі судова система та система публічного адміністрування також суттєво гальмують процеси політичної трансформації України. Як зазначалося вище, судова система України є політизованою та корумпованою, що фактично позбавляє суспільство та усіх його акторів незалежного арбітра, спроможного вирішувати конфлікти на основі права. Знову ж причиною цього є брак потреби на стабільні й непорушні правила гри: великий бізнес віддає перевагу захисту своїх інтересів через забезпечення доступу до центрів прийняття рішень, про що свідчать тісні зв'язки бізнесу з парламентськими фракціями. Аналогічно публічне адміністрування є політизованим та предметом політичних квот, а відтак, характеризується великою плінністю кадрів. Зміна уряду, як правило, призводить до заміни не лише міністрів та заступників міністрів, але й багатьох інших посад в міністерствах, відомчих та регуляторних інституціях, а також правоохоронних органах, в регіональних та місцевих органах виконавчої влади.

Низька інституційна спроможність України підтверджується різними міжнародними авторитетними оцінками чи індексами. Так, наприклад згідно зі Звітом про глобальну конкурентоспроможність Світового економічного форуму [19] Україна посідає 86 місце серед 125ти країн⁵ через брак сильних та надійних інституцій, що суттєво гальмує розвиток належного урядування. Очевидно, що відсутність належного урядування та низька інституційна спроможність є серйозними перешкодами на шляху європейської інтеграції України.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Порівняння процесів демократичної трансформації між країнами Центрально-Східної Європи та Україною вказує на те, що рівень якості політичної конкуренції в Україні залишаються відносно низькими; в Україні існує проблема відсутності консенсусу політичних еліт, а також проблема нестабільності та неефективності політичних інституцій. Усі ці чинники значно ускладнюють процеси державотворення, демократизації України і відповідно її європейську інтеграцію.

Такі складові процесів державотворення та демократизації як формування якісної політичної конкуренції, консенсусу владних еліт щодо напрямів засадничих реформ та основ зовнішньополітичної орієнтації, а також стабільні демократичні інституції видаються важливими для розуміння суті процесів, що їх переживала Україна та країни ЦСЄ з моменту повалення комуністичного ладу, і для порівняння цих процесів. Це є предметом подальших досліджень.

Література:

1. Batt J. The Western Balkans // *Developments in Central and East European Politics 4* / White S., Batt J., and Lewis P. eds. — Publishing House "Palgrave Macmillan", 2007.
2. Von Beyme K. Institutional Engineering and Transition to Democracy // *Democratic Consolidation in Eastern Europe* / Zielonka, J. ed. — Volume 1. Institutional Engineering. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — P. 3—24.
3. Birch S. Electoral Systems and Political Transformation in Post-Communist Europe. — Publishing House "Palgrave Macmillan", 2003.
4. Carothers T. Critical Mission: Essays on Democracy Promotion. — Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2004.
5. Crawford B., Lijphart A. Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe: Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures // *Comparative Political Studies*. — 1995. — No 28(2). — P. 171—199.
6. Grabbe H. The EU's Transformative Power. Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe. — Publishing House "Palgrave Macmillan", 2006. — 347 p.
7. Hellman J. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions // *World*

Politics. — 1998. — No 50(2). — P. 203—234.

8. Higley J., Burton M. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns // *American Sociological Review*. — 1989. — No 54(1). — P. 17—32.

9. Lavenex S., Schimmelfennig F.: *EU Rules Beyond EU Borders: Theorizing External Governance in European Politics* // *Journal of European Public Policy*. — 2009. — N 16 (6). — P. 791—812.

10. Linz J.J. and Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996.

11. Maravall J.M., Przeworski, A. Introduction // *Democracy and the Rule of Law* / Maravall J.M. and Przeworski A. (eds.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

12. Sadurski W. Conclusions: On the Relevance of Institutions and the Centrality of Constitutions in Post-Communist Transitions // *Democratic Consolidation in Eastern Europe, Volume 1., Institutional Engineering* / Zielonka J. ed. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — P. 455—474.

13. Schimmelfennig F., Sedelmeier, U. Introduction: Conceptualizing the Europeanization of Central and Eastern Europe // *The Europeanization of Central and Eastern Europe* / Schimmelfennig F., Sedelmeier U. eds. — Cornell University Press, 2005. — P. 1—28.

14. Vachudova M. *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration After Communism*. — Oxford: Oxford University Press, 2005.

15. Van Zon Hans Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development: the Case of Ukraine // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. — 2001. — N 17(3). — P. 71—95.

16. Wallander S. Russian Transimperialism and Its Implications // *The Washington Quarterly*, 2007. — No 30 (2). — P. 107—122.

17. Wolczuk K. Implementation without Coordination: The Impact of EU Conditionality on Ukraine under the European Neighbourhood Policy // *Europe-Asia Studies*. — 2009. — No 61 (2). — P. 187—211.

18. Wolczuk K. *Integration without Europeanization: Ukraine and Its Policy towards the European Union* // *EUI Working paper RSCAS*. — Florence: European University Institute. — 2004. — No 15.

19. World Economic Forum, 2007 *Global Competitiveness Report 2006—2007*: <http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Global%20Competitiveness%20Report/index.htm>.

Стаття надійшла до редакції 29.12.2009 р.

⁵ Для порівняння, Польща, яка має найгірший показник серед країн-членів ЄС згідно з даними Світового економічного форуму, знаходиться на 57-му місці.